

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ РЕГУЛЯЦІЇ СПОЖИВАННЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

Проаналізовано значення соціальних чинників, які визначають особливості організації практик харчування у сучасному суспільстві та впливають на формування гастрономічної культури. Розглянуто сучасні практики харчування на підставі історичного аналізу досліджень соціальних проблем харчування. Висвітлено проблему доступності до якісного продовольства.

Проанализированы значения социальных факторов, которые определяют особенности организации практик питания в современном обществе и влияют на формирование гастрономической культуры. Рассмотрены современные практики питания на основании исторического анализа исследований социальных проблем питания. Освещена проблема доступности качественного продовольствия.

The importance of social factors, which determine peculiarities of organization of nutrition practices in modern society and affect formation of the gastronomic culture, have been analyzed. The author examines modern practices of nutrition on the basis of historical analysis of investigation of the social problems of nutrition. The problem of availability of high-quality food products is highlighted.

Ключові слова: *гастрономічна культура, практики харчування, виробництво продовольства, якість продовольства.*
Ключевые слова: *гастрономическая культура, практики питания, производство продовольствия, качество продовольствия.*

Keywords: *gastronomic culture, practices of nutrition, food production, quality of food.*

Дослідницький інтерес до сфери харчування зростає і поширюється серед вчених різних наукових галузей. У 80–90-х роках минулого століття виник напрям наукових досліджень food studies, який має міждисциплінарне значення і поєднує численних представників різних сфер науки. Соціологія харчування охоплює питання, що стосуються споживання продуктів харчування, виробництва продовольства, а також економічних, трудових, екологічних, культурних та духовних відносин суспільного життя, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з їжею, які розглядаються в соціальному смисловому контексті.

Гастрономічна культура¹ зазнає значних змін у контексті загальних соціальних трансформацій. Для практик харчування у сучасному суспільстві характерний відхід від традиційності та базового нормування. Звичні гастрономічні стратегії руйнуються з появою видозміненого продовольства, нових моделей споживання, відкритих економічних та культурних кордонів. Спробуємо дослідити роль соціальних чинників в організації практик харчування, а також з'ясувати, наскільки “вільними” можуть бути гастрономічні смаки сучасної людини.

Дослідження соціальної ролі харчування представлені в роботах істориків Х.Дінер, Д.Одді, Ф.Броделя. Антропологічні дослідження практик споживання їжі розкриті у працях К.Леві-Стросса, С.Бордо, С.Мінтца, М.Харріса. Основи соціології харчування були закладені у роботах Е.Мурккот, Дж.Гуді, С.Меннелла. П.Сорокін досліджує вплив голоду на фізіологічні зміни в організмі, поведінку людини та організацію життя суспільства. Дж.Рітцер, Е.Гіденс, Е.Шлоссер, І.Сохань розглядають деякі особливості ускладнення практик харчування у сучасному суспільстві. Загалом у вітчизняній соціології дуже обмаль досліджень, присвячених проблемам харчування. Серед

¹ У даному випадку поняття “гастрономічна культура” вживається у її широкому значенні: як системи норм, принципів, взірців, що втілюються в способах приготування їжі, наборі прийнятних у даній соціальній культурі споживання продуктів і їх поєднання, практиках споживання їжі, а також рефлексії над процесом її приготування та споживання [6, с. 19].

українських соціологів цей напрям досліджує І.Набруско, зокрема вона здійснила аналіз гастрономічної поведінки українських споживачів.

Метою даної статті є розгляд сучасних практик споживання продуктів харчування людини на підставі історичного аналізу досліджень соціальних проблем харчування.

Розглянемо основні наукові здобутки світової соціологічної думки з цієї проблематики. Незмінно актуальною залишається теза П.Сорокіна про те, що кількість і якість енергії, яку отримує людина, зумовлює її життєдіяльність і визначає характер її поведінки, що, своєю чергою, визначає процеси соціальної сфери. Зокрема, у роботі “Голод як фактор” вчений досліджував вплив голоду на фізіологічні зміни в організмі, поведінку людини та організацію життя суспільства. Він розрізняв голод дефіцитний та відносний. Дефіцитний голод виражає кількісну та якісну нестачу організму у споживанні їжі, тоді як відносний – відмінності харчування серед різних верств населення. П.Сорокін докладно описав дію дефіцитного голоду на фізіологічні зміни в організмі голодуючої людини, а також вплив на її нащадків. У результаті перетворень фізіологічних і психічних процесів людини відбувається деформація її поведінки. Поведінка, керована голодом, не піддається регуляції релігійних, моральних, правових чи естетичних чинників. Приміром, голодна людина може споживати скромне в піст, їсти тварин, заборонених релігією, вчиняти злочини, щоб здобути їжу, тощо. Дефіцит їжі здатен змінювати світогляд та ідеологію. Оволодівши людиною, голод намагається знищити в ній все, що стає на перешкоді його втамуванню і зміцнити те, що сприяє його насиченню [9].

П.Сорокін розкрив вплив голоду не лише на поведінку індивіда, а й на суспільні перетворення. Зазначені ним шляхи, за допомогою яких суспільство намагається вийти з продовольчої кризи, можна визначити як продуктивні та руйнівні. Одним із продуктивних способів подолання кризи є винахід нових і вдосконалення старих джерел та способів виробництва продовольства. Проте здійснений

ученим історичний огляд випадків масового голодування вказує на відсутність очевидних відкриттів у ці проміжки часу. П.Сорокін стверджував, що подавлена голодом людина не спроможна щось змінювати. Винаходи з'являються у періоди стабільності, але мотивацією інновацій виступають раніше пережиті страхи [9, с. 249–250]. За умов голоду, шляхом пошуку продовольства може стати еміграція у більш ситі регіони. У такому випадку перетворення зачіпають країни, в які іммігрують (змінюється структура населення, соціально-економічні, культурні процеси), а також країни, з яких емігрують. Дослідником розкрито руйнівну дію нестачі продуктів харчування на прикладі історичних подій: війни, встановлення жорстких політичних режимів, повстання, революції та інші соціальні потрясіння [9].

Дія дефіцитного і відносного голоду на практики харчування простежується і в дослідженнях С.Меннелла. Розкриваючи, яким чином цивілізується апетит людства, учений порівнює особливості суспільного розвитку в різні історичні періоди. Наведені ним дані висвітлюють залежність між тенденціями споживання продовольства та способами соціального дистанціювання за допомогою їжі. Розглядаючи кількісний аспект регуляції апетиту, учений зазначає, що сучасний європеець та європеець середньовіччя при проведенні святкування демонструють різне ставлення щодо необхідної кількості задіяного продовольства. Ненадійність забезпечення продовольством у середньовіччі змушувала харчуватися у режимі “голод – свято”: відчувачи страх перед голодом, люди перенасичувались їжею у проміжок часу її доступності. Для заможних верств населення бенкетування стало відповідною соціальним умовам їх життя філософією, адже у часи перебоїв з їжею, її нестачі, можливості необмеженого доступу до продовольства якнайкраще відображали високий соціальний статус. Розвиток транспорту та торгівлі сприяли продовольчій стабільності, але “апетити” бенкетувань при цьому не зменшувалися протягом тривалого часу, їх розмах продовжував виступати засобом демонстративної поведінки [4, с. 116–117].

Ф.Бродель називав розкіш соціальним гіпнозом, мрією для бідних, яка при досягненні втрачає свою привабливість. Таку тенденцію підтверджує наведена ним цитата історика медицини: “Коли рідкісна та бажана їжа стає доступною масам, коли відбувається вибух подавленого апетиту, популяризована їжа втрачає свій престиж” [3, с. 200]. Ф.Бродель описував небувалу розкіш столу XV–XVI ст., що була характерною для обраних європейських вельмож. Численні страви, що залишались після бенкетувань, споживались прислугою, перепродувались дрібним торгівцям. І якщо бідняк хотів мати відношення до цих святкувань, то міг на роздрібному ринку купити рештки королівського столу. Історик зазначав, що залишки цієї їжі часто були зіпсовані і хоча за витрачені на неї кошти можна було придбати більш свіже і якісніше продовольство, спосіб поведінки вельможі визначав інші споживчі цінності [3, с. 219–220].

На думку С.Менелла, саме вищий клас суспільства справляв вирішальний вплив на загальні тенденції харчування. Хоча ідеї щодо обмеження надмірного харчування пропагувались медициною та релігією, вони не набули значення для більшості населення. Так, медична думка середньовіччя виступала за дотримання помірностей у споживанні їжі, але її авторитет, як вважав учений, мав силу переважно над тими, хто вже був хворий [4, с. 118]. Відомо, що церква у ті часи володіла значною владою. Ф.Бродель, описуючи період Великого посту (якого дотримувались вкрай суворо протягом тривалого часу), зазначав, що продаж м’яса, яєць та птиці був дозволений лише хворим, за умови надання подвійного свідоцтва від лікаря та священника. Для посилення контролю над продажем забороненої їжі в Парижі протягом посту працювала тільки одна м’ясна лавка [3, с. 232]. Проте у дні посту м’ясо намагалися замінити рибними стравами, а окрім днів вимушеної аскези, переїдання залишалось улюбленим способом харчування [4, с. 118].

Популяризувати обмеження в харчуванні вдалося представникам вищого класу капіталістичного суспільства.

С. Меннелл зазначає, що в умовах продовольчого дефіциту вищому класу було достатньо споживати велику кількість їжі для дистанціювання себе від бідних, але коли продовольство стало доступним серед широких верств населення, а кількісно збільшувати раціон вже було неможливим, акцент був зміщений на якість та вишуканість страв. Нові гастрономічні традиції привели до появи й іншого образу ідеального тіла людини. Так, у часи продовольчої нестачності мати велике тіло було дуже престижно, адже це засвідчувало необмежені можливості харчування. За умов доступності продуктів харчування витончений смак мав відобразитись і більш витонченими тілесними формами [4, с. 119]. Таким чином, статусне споживання є досить вагомим чинником, що визначає особливості харчування.

Проте слід зазначити роль й інших соціальних чинників, що регулюють ставлення індивіда до їжі. Так, релігійні традиції мають вплив як на раціон осіб, що дотримуються певних духовних принципів харчування, так і звичайних, сучасних людей, які ніяк не пов'язують споживання їжі з приписами церкви. Знову звертаючись до роботи С. Меннелла, можна простежити зв'язок між розладами харчування людини та дотриманням церковного посту. Дослідником також було відмічено, що чоловіки виражали духовне благочестя через суспільну мораль, хоробру місіонерську роботу, ораторське мистецтво, правові акції відмови тощо. Жіноча модель благочестя знаходить вияв у покаянні та аскетизмі: не маючи змоги розпоряджатись майном, жінки виявляли обмеження шляхом посту. Оскільки піст виступає засобом заперечення слабкості та демонстрації сили, жінка, що дотримується посту, і жінка, хвора на анорексію, можуть мати однакові цілі: досягнення моральної переваги через дисциплінований підхід до їжі [4, с. 130–131].

Розвиток суспільства певною мірою сприяв “демократизації” відносин людини з їжею. Водночас численні соціальні чинники значно ускладнили вибір способу харчування. Е. Гіденс, досліджуючи розлади харчування та культ тіла, зазначає, що сучасні тенденції споживання відобра-

жають досить широкі аспекти соціальних змін. Так, у західних суспільствах випадки із розладами харчування стали більш поширені у зв'язку із глобалізаційними процесами, зокрема глобалізацією виробництва їжі. Різноманітна інформація щодо властивостей продуктів харчування та численні можливості вибору несуть із собою не тільки позитив, а й неймовірне навантаження на людину і провокують розлади харчування. Фізіологічні зручання людини над собою можуть бути спровоковані гендерними стереотипами. Визнана суспільними нормами фізична привабливість особливо стосується осіб жіночої статі. Хоча в сучасному суспільстві жінки відіграють достатньо активну і помітну роль, їх досить часто продовжують оцінювати більше за зовнішністю, аніж за їхніми чеснотами. Тому Е.Гіденс зазначає, що бажання відповідати образу тендітної жінки стає причиною поширення анорексії та булімії [5].

І.Сохань, досліджуючи сучасні гастрономічні практики, вказує на протиріччя, що існує між нормованою гастрономічною поведінкою та проголошеними тілесними ідеалами. Дослідниця стверджує, що тоталітет фаст-фуду та "м'який" примус до надлишкового споживання формують тіло із зайвою вагою, тоді як масова культура пропагує образ худого тіла. Водночас нав'язливе, надлишкове споживання сприяє активному розвитку альтернативних дієтологічних практик, спрямованих на підтримування тілесних форм [10, с. 172, 174].

Здається, що харчування сучасного індивіда звільняється від жорсткої регламентації зовнішніх умов. Продовольство та різноманітні культурні напрями, традиції харчування відкривають безліч альтернатив для споживчих практик. Проте такі можливості не є свідченням того, що сучасна людина, підвладна лише своєму вибору. Зазначена Е.Гіденсом потреба "великого об'єму рефлексивності" в інформаційному суспільстві є досить актуальною і при організації харчування. Така тенденція зумовлена тим, що у виборі їжі людина обтяжена багатьма факторами: матеріальними умовами, пропозиціями продовольчого

ринку, поширенням медичного знання щодо харчування, сумнівною якістю продукції, натиском реклами тощо. Тому раціональні спроби організації харчування знаходять досить різні вияви, залежно від цілей людини. Наприклад, якщо виміру піддається час, витрачений на їжу, то людина може віддавати перевагу напівфабрикатам, харчуватися у закладах швидкого харчування, зменшувати кількість прийомів їжі на день. Зовсім інші принципи харчування будуть продемонстровані, якщо головною метою буде здоров'я.

У праці “Макдональдизація суспільства” Дж.Рітцер розкриває процес раціоналізації суспільного життя на прикладі організації масового споживання. Трапеза у закладі МакДональдс є привабливою з погляду економії часу, передбачуваності стандартів продукції та обслуговування. Проте, на думку дослідника, така раціоналізація стає причиною зворотного процесу. Так, загрози здоров'ю, навколишньому середовищу, фальшива дружелюбність та ряд інших негативних чинників свідчать про ірраціональність раціонального [8]. Дослідник макдональдизації вказує на дегуманізуючий вплив фаст фуду як на психіку працівників даної сфери, так і на споживачів продукції. Адже відвідувачі їдять у своєрідному конвеєрі і перетворюються на автомати. Вони не переживають відчуття вдячності, харчуючись у такий спосіб, і можуть навіть отримати враження, що їх годують як тварин [8, с. 379–380]. Описуючи негативне проникнення фаст фуду у життя індивіда та суспільства, Дж.Рітцер підкреслює, що під руйнівну дію потрапляє і сімейне благополуччя, адже така культура харчування перетворює кухню на “заправочну станцію”. Втрата традиції “сімейної вечері”, квапливе споживання їжі в машині, закладах фаст-фуду чи поміж мікрохвильовою піччю та телевізором позбавила членів сім'ї дорогоцінних хвилин спілкування. Науковець покладає на інститути швидкого харчування відповідальність за втрату емоційного, комунікативного зв'язку і навіть розпад сім'ї. Він наводить дані опитування, згідно з якими американці вважають мікрохвильову піч своїм улюбленим побутовим

приладом. Зазвичай покупці в США вибирають страви, час приготування яких у мікрохвильовій пічці не перевищує 10 хвилин. Швидкість та простота технології приготування їжі у такий спосіб дає змогу членам сім'ї харчуватися у різний час. Проте процес "майстрування" та "опромінення" їжі призводить до втрати відчуття надійності та благополуччя, яке забезпечувала сімейна трапеза [8, с. 384–385]. Таким чином, даючи певні часові можливості, "прискорений" стиль харчування може вивести з ладу інші важливі складові життя людини.

Організація здорового способу харчування потребує від індивіда чимало зусиль та можливостей. Така стратегія вимагає широких знань щодо здорової їжі та індивідуальних особливостей організму, для усвідомлення яких, зазвичай, потрібна допомога медичного фахівця чи іншого експерта з питань здоров'я. Актуальною є проблема доступності здорових продуктів. Організація здорового харчування потребує також можливості приділяти даному процесу достатньо часу. Науковці відзначають і суперечливі наслідки практик здорового харчування. Адже значного поширення набуває надмірність захоплення правильним харчуванням, особливо серед жінок. Дослідник даної проблеми С.Бретмен відзначає, що встановлення жорстких правил харчування обмежує можливості людського спілкування і значно збіднює життя людини загалом [2]. Слід підкреслити, що ціннісне сприйняття здоров'я в суспільстві часто втрачає своє базове значення. Здорове харчування може виступати складовою тієї ж культури тілесності або засобом статусних відносин.

Проблема доступності до якісних продуктів харчування є вираженням досить суперечливих тенденцій сучасного суспільного розвитку. Безпека сучасних технологій у сфері харчової промисловості викликає справедливе занепокоєння серед науковців та споживачів. Винахід технологічних пристроїв, обладнання, що мають відношення до продовольчої галузі, а також модифікація самих продуктів харчування, поява великої кількості принципово нового продовольства, що пов'язано з розробками новітніх біо-

та нанотехнологій, поширення діяльності транснаціональних організацій на продовольчому ринку мають неоднозначний вплив на вирішення продовольчої проблеми і здоров'я людей.

Незважаючи на значні досягнення науково-технічного прогресу в продовольчій сфері, проблему доступу до якісних продуктів харчування для переважної більшості споживачів не вдалося розв'язати. Близько 10% населення світу страждає від хронічного голоду. Глобальну продовольчу кризу пов'язують передусім зі стрімкими темпами приросту населення в умовах обмежених природних ресурсів та погіршення стану навколишнього середовища. Проте чимало дослідників підкреслюють, що за умов капіталістичної системи господарювання виробництво продуктів харчування відбувається заради прибутку і значна частина населення планети просто не в змозі купувати продовольство за встановленими виробниками цінами. Існуючі загрози з боку продовольчої сфери та зростання суперечностей між виробниками продуктів харчування та їх споживачами потребують активної позиції держави на продовольчому ринку. Так, Є.Ковальов, аналізуючи глобальну продовольчу проблему, акцентує увагу на необхідності підвищення регулятивної ролі держави, різноманітних міжнародних, міжурядових, громадських та релігійних організацій, інших заходів соціально-економічного управління [7].

У 90-х роках минулого століття на продовольчому ринку вперше з'явилися генетично модифіковані продукти, що одразу спровокувало обговорення переваг і ризиків, пов'язаних з їх споживанням. Прихильники таких продуктів стверджують, що їх споживання сприяє розв'язанню глобальної продовольчої проблеми, спричинену обмеженими ресурсами.

Науковці пов'язують з генно-модифікованим раціоном зростання ряду небезпечних захворювань. Оскільки розрізнити традиційну їжу і продукцію із ГМО-вмістом майже неможливо за смаковими якостями, у виборі споживач може покладатись лише на довіру до маркування. Загрози

вживання таких продуктів, а також труднощі “добровільного” вибору харчування стали причиною масових анти-ГМО протестних настроїв. Так, у травні 2013 р. у 52 країнах світу пройшли масштабні акції протесту проти компанії Монсанто, гігантського виробника біотехнологічної продукції.

Крім того, у відповідь на встановлені ризики звичайної продукції продовольчого ринку відбулось зростання попиту на органічну. Якщо на початку 80-х років минулого століття споживачі обирали такі продукти переважно з етичних чи філософських міркувань, то спонукальним чинником сучасного вибору виступає турбота про здоров'я. Вживання органічних продуктів стає також практикою харчування, що віддзеркалює нові види економічної нерівності, адже такі продукти є недосяжними для малозабезпечених верств населення.

Низький рівень матеріального забезпечення взагалі є суттєвим соціально-економічним бар'єром для більшості населення України у задоволенні потреб харчування. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство – 2013”, 23% опитаних співвітчизників зазначили нестачу можливості купувати найнеобхідніші продукти, а майже половина (47%) – можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Дослідження моніторингу виявило значний зв'язок між обмеженнями харчування та загальним рівнем соціального самопочуття населення [11]. Аналіз статистичних даних споживання основних продуктів харчування населенням України засвідчує, що існує проблема якісного збалансування раціону людей. Дефіцитним є споживання білків тваринного походження (м'яса, молока, яєць), а також риби та ягід. Нестачу їх вживання українці компенсують понаднормовим вживанням олії, картоплі, цукру та хліба, що суперечить принципам здорового харчування [1].

Практики нераціонального харчування українців насамперед зумовлені невисокою купівельною спроможністю при виборі продовольства. Крім того, вони, безумовно, зв'язані з особливостями існуючої культури споживання

населення, яка акумулює в собі як традиційні звичаї, так і сучасні впливи інформаційного середовища.

Ми розглянули лише деякі перешкоди, що обмежують доступ людини до якісного харчування. Не бажаючи покладатись на щедрість природи, людина розгорнула широку культуротворчу діяльність довкола продовольства. Поряд із простим задоволенням фізіологічних потреб відбулось «нарощування» соціальної ролі процесу харчування. Споживання їжі, опосередковано впливаючи на суспільний розвиток, своєю чергою, потрапляє під контроль суспільства. Адже певною мірою раціон ні первісної людини, ні сучасної не можна вважати справою особистого смаку. У першому випадку існує надзвичайна залежність від природи і традицій. На вибір харчування сучасної людини впливають численні (зазвичай тісно взаємопов'язані між собою) соціальні чинники. Аналіз досліджень, що присвячені проблемам харчування, та огляд сучасних практик харчування дає змогу виокремити основні групи соціальних чинників їх регуляції: економічні (купівельні можливості споживача, виробництво продовольства, функціонування продовольчого ринку тощо), соціально-статусні (класова належність, соціально-економічна нерівність), інноваційні (винаходи та відкриття, що трансформують продовольчу галузь), культурні (традиції, цінності, вольові настанови, знання, релігійні та духовні практики, що передбачають дотримання певних правил харчування), та інші (політичні, інституційні тощо).

Споживач продуктів харчування певною мірою може самостійно визначатись в інформаційному полі, яке регулює культуру споживання їжі. Проте межі вільного вибору у споживанні продовольства досить вагомо регламентовані доступними для людини ресурсами. Практики харчування сучасного індивіда об'єктивно зумовлені пропозицією продовольчого ринку і відповідними економічними інститутами. Тому подальше дослідження поведінки людей на продовольчому ринку потребує більш детального розгляду соціальних чинників споживчого вибору та ґрунтовного аналізу даного ринку, його структури, тенденцій розвитку на національному та глобальному рівнях.

Література

1. *Баланси* споживання основних продуктів харчування населенням України : стат. зб. / за ред. Ю.М.Остапчука. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 54 с.
2. *Bratman S.* The Health Food Eating Disorder / Bratman S. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.orthorexia.com/original-orthorexia-essay/>
3. *Бродель Ф.* Структуры повседневности: возможное и невозможное / Бродель Ф. ; [пер.с фран. Л.Е. Куббеля]. – М. : Прогресс, 1986. – 624 с.
4. *Corrigan P.* The Sociology of Consumption / Corrigan P. – L. : Sage, 1997. – P. 17–32.
5. *Гіденс Е.* Соціологія / Гіденс Е. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/13500826/sotsiologiya/lyudske_tilo_suspilstvo
6. *Капкан И.В.* Феномен гастрономической культуры : дисс. на получение научной степени канд. культурологии : спец. 24.00.01 / Капкан М.В. – Екатеринбург, 2010. – 173 с.
7. *Ковалев Е.В.* Глобальная продовольственная проблема / Е.В.Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №10. – С. 26–34.
8. *Ритцер Дж.* Макдональдизация общества / Ритцер Дж. ; [пер.с англ. А.Лазарева]. – М. : Праксис, 2011. – 592с.
9. *Сорокин П.А.* Голод как фактор: влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Сорокин П.А. – М. : Academia& LVS, 2003. – 684 с.
10. *Сохань И.В.* Трансформации современной гастрономической культуры и тоталитет фастфуда / И.В.Сохань // Экономическая социология. – 2013. – №5. – С. 171–178.
11. *Толстих Н.В.* Споживчі можливості населення сучасної України / Н.В.Толстих // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.